

Heidi Hein-Kircher

Biblioteka Martina Opitza w Herne / Uniwersytet Ruhry w Bochum

Martin Opitz Library in Herne / Ruhr University Bochum

<https://orcid.org/0000-0003-3455-5410>

POGLĄD ADOLFA EICHLERA NA NIEMIECKOŚĆ ŁODZI. O TWORZENIU KRAJOBRAZU PAMIĘCI O CHARAKTERZE NARODOWYM

SUMMARY

Adolf Eichler's view of the German character of Lodz. On creating a landscape of national memory

The article is devoted to Adolf Eichler, considered the precursor and first propagator of the idea of "foreign Germanness," placing him in the service of National Socialist ideology. In reality, Eichler developed the Volkist-nationalist ("völkisch") ideology, presenting it starting with the policy of Russification in the Kingdom of Poland, which then gained momentum during World War I, and finally under the pressure of Polish anti-German policy in the interwar period. Adolf Eichler, himself a foreign German and ultimately a refugee, thus became one of the most important activists of the German diaspora in the German Reich. His memoirs and commemorative book clearly show how important folk ideology became in his activist arguments for strengthening German identity in the former Russian Empire and beyond.

KEYWORDS: Adolf Eichler, Lodz, landscape of memory, German community

© by the author, licensee Lodz University – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding Information: Martin Opitz Library in Herne / Ruhr University Bochum

Conflicts of interests: None.

Ethical Considerations: The Authors assure of no violations of publication ethics and take full responsibility for the content of the publication.

Declaration regarding the use of GAI tools: not used

(Received: 2025-12-07. Verified: 2025-12-08. Accepted: 2025-12-12)

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony został Adolfowi Eichlerowi uznawanemu za prekursora i pierwszego propagatora idei „niemieckości zagranicznej”, sytuując go w służbie ideologii narodowosocjalistycznej. W rzeczywistości Eichler rozwinął ideologię volkistowsko-narodową („völkisch”), ukazując ją począwszy od polityki rusyfikacji w Królestwie Polskim, zyskującą następnie na dynamice podczas I wojny światowej, a ostatecznie pod presją polskiej antyniemieckiej polityki w okresie międzywojennym. Adolf Eichler, sam będący Niemcem zagranicznym, a ostatecznie uchodzącą, stał się tym samym jednym z najważniejszych aktywistów niemieckiej diaspory w Rzeszy Niemieckiej. W jego wspomnieniach i księdze pamiątkowej wyraźnie widać, jak ważna stała się ideologia ludowa w jego aktywistycznej argumentacji na rzecz wzmocnienia niemieckości w byłym Imperium Rosyjskim i poza nim.

SŁOWA KLUCZOWE: Adolf Eichler, Łódź, krajobraz pamięci, społeczność niemiecka

Jego twórczość i zaangażowanie przyczyniły się do przebudzenia niemieckiej społeczności w dawnej środkowej Polsce, po tym jak przez ponad sto lat ojczyzna nie troszczyła się o swoich synów i córki przebywających na obczyźnie. Chociaż od tego czasu młodsze pokolenia również angażowały się w walkę o zachowanie tradycji ludowych, to jednak duch, w jakim Eichler prowadził tę walkę, był wzorcowy i inspirujący¹.

Tymi słowami przedmowa do tomiku *Deutschtum im Aufbruch* (*Niemieckość w okresie przemian*), wydanego z okazji 65. urodzin Adolfa Eichlera w 1942 r., docenia jego działalność na rzecz Niemców w środkowej Polsce i pochodzących z tego regionu oraz z terytorium Związku Radzieckiego. W ten sposób zarówno ta publikacja okolicznościowa, jak i obszernie wspomnienia Eichlera *Deutschtum im Schatten des Ostens* (*Niemieckość w cieniu Wschodu*)² legitymizują nazistowską politykę przestrzeni życiowej w Europie Wschodniej twierdząc, że – zgodnie z ich interpretacją – tylko niemieckość przyczyniła się do rozwoju rolnictwa, rzemiosła i przemysłu. Księga pamiątkowa i wspomnienia Eichlera przedstawiają go „w służbie niemieckości”³ jako pierwszego propagatora idei „niemieckości zagranicznej”, wychwalając go jako prekursora, sytuując go w służbie ideologii narodowosocjalistycznej. W rzeczywistości Eichler rozwinął ideologię volkistowsko-narodową („völkisch”), począwszy od polityki rusyfikacji w Królestwie Polskim, następnie zyskując na dynamice podczas I wojny światowej, a ostatecznie pod presją polskiej antyniemieckiej polityki okresu międzywojennego.

¹ V. Kauder, *Przedmowa*, [w:] *Deutschtum im Aufbruch. Vom Volkstumskampf der Deutschen im östlichen Wartheland*, red. Adolf-Kargel, Eduard Kneifel, Lipsk 1942, bez paginacji.

² A. Eichler, *Deutschtum im Schatten des Ostens*, Drezno 1942.

³ E. Kneifel, *Ein Leben im Dienste des Deutschtums*, [w:] E. Kneifel, A. Kargel, *Deutschtum im Aufbruch. Vom Volkstumskampf der Deutschen im östlichen Wartheland*, Lipsk 1942, s. 11–32.

Eichler, sam będący Niemcem zagranicznym, a ostatecznie uchodzącą, stał się tym samym jednym z najważniejszych aktywistów niemieckiej diaspory w Rzeszy Niemieckiej. W jego dziele wyraźnie widać, jak ważna stała się ideologia ludowa w jego aktywistycznej argumentacji na rzecz wzmocnienia niemieckości w byłym Imperium Rosyjskim i poza nim.

Ogólnie rzecz biorąc, stan badań dotyczący działaczy ludowych i ich działalności na rzecz niemieckiej diaspory na wschodzie Europy nie jest tak szczegółowy, jak w przypadku „badań wschodnich” (niem. Ostforschung)⁴ i historii ideologii volkistowsko-narodowej (völkische ideologie)⁵ w Rzeszy Niemieckiej. Badania koncentrują się przede wszystkim na stosunku do Niemców w Europie Wschodniej i ich statusie prawnym, w szczególności na Niemcach w międzywojennej Polsce, a tym samym na problemach mniejszości⁶. W centrum badań nadal pozostaje polityka germanizacji na terenach wschodnich Rzeszy Niemieckiej przed 1918 r., a w szczególności, w odniesieniu do okresu po I wojnie światowej, konsensus społeczny dotyczący rewizji porządku pokojowego i granicy wschodniej⁷ oraz, w związku z tym, pozycja mniejszości niemieckich mieszkających w tych państwach. W przeciwieństwie do wielu „badaczy Wschodu”, takich jak Hermann Aubin⁸ i Heinz Seraphim⁹, brakuje jednak badań dotyczących czołowych postaci najważniejszych propagatorów „niemieckości na Wschodzie” (niem. Deutschtum im Osten), „niemieckości na terenach przygranicznych” (niem. Grenzlandsdeutschtum) i „niemieckości zagranicznej” (niem. Auslandsdeutschtum), ich działalności i sieci

⁴ M. Krzowska, *Badania nad Wschodem*, [w:] *Podręcznik nauk ludowych*, red. I. Haar, M. Fahlbusch, Monachium 2008, s. 452–463; H.Ch. Petersen, J. Kusber, *Osteuropaforschung zwischen Osteuropäischer Geschichte und Ostforschung*, [w:] *Kulturwissenschaften und Nationalsozialismus*, red. J. Elvert, J. Nielsen-Sikora, Stuttgart 2008, s. 289–312; *Niemieckie badania nad Europą Wschodnią i polskie badania nad Europą Zachodnią w polu napięć między nauką a polityką. Porównanie dyscyplin*, red. J.M. Piskorski, J. Hackmann, R. Jaworski, Osnabrück–Poznań 2002; C. Unger, *Badania nad Europą Wschodnią w Niemczech Zachodnich. Badania nad Europą Wschodnią i Niemiecka Wspólnota Badawcza w latach 1945–1957*, Stuttgart 2007.

⁵ Podstawowy przegląd rozwoju ideologii ludowej przedstawia: G.L. Mosse, *Rewolucja ludowa. O duchowych korzeniach narodowego socjalizmu*, Frankfurt nad Menem 1991.

⁶ I. Eser, *Volk, Staat, Gott! Die deutsche Minderheit in Polen und ihr Schulwesen 1918–1939*, Wiesbaden 2010; B. Karch, *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland: Upper Silesia 1848–1960*, Cambridge 2018.

⁷ J. Haubold-Stolle, *Mit Górnego Śląska. Walka o pamięć w Niemczech i Polsce w latach 1919–1956*, Osnabrück 2008; A. Laba, *Granica w centrum uwagi. Der Ostgrenzendiskurs der Weimarer Republik*, Marburg 2016; J. Bichlmaier, „Das große Fragezeichen” an der Ostgrenze. *Raumaneignung und Rauminterpretation in der Grenzmark Posen-Westpreußen (1919/22–1938)*, Marburg 2024.

⁸ E. Mühle, *Dla narodu i niemieckich wschodnich terenów. Historyk Hermann Aubin i niemieckie badania nad wschodnimi terenami*, Düsseldorf 2005.

⁹ H.Ch. Petersen, *Demografia – badania nad Wschodem – polityka. Studium biograficzne poświęcone Peterowi-Heinzowi Seraphimowi (1902–1979)*, Osnabrück 2007.

kontaktów, a także ich wpływu podczas rządów narodowych socjalistów, a także w latach powojennych. Oprócz życia Otto Heikego i Petera Nasarskisa, dotychczas nie zbadano systematycznie działalności Adolfa Eichlera, mimo że można go uznać za czołową postać wczesnego ruchu niemieckiego w Polsce, przynajmniej od czasów I wojny światowej aż do śmierci.

Podstawowym założeniem koncepcyjnym jest to, że „krajobraz pamięci”¹⁰ łączy ze sobą wiele miejsc pamięci w rozumieniu Pierre’a Nora, że dopiero różne toposy pamięci tworzą całościowy obraz miasta lub regionu. Wychodzę zatem z założenia, że opisy historii Łodzi autorstwa Eichlera stworzyły specyficzny, inspirowany ideologią volkistowsko-narodową krajobraz pamięci, w którym szczególnie podkreślono specyfikę historii Niemców w środkowej Polsce i Łodzi – powstała specyficzna idea miasta i okolicy.

Moje tezy opierają się zatem z jednej strony na publikacjach Eichlera, w szczególności na jego wspomnieniach opublikowanych w 1942 r. pod tytułem *Deutschtum im Schatten des Ostens* (*Niemieckość w cieniu Wschodu*)¹¹ oraz na opiniach jemu współczesnych na jego temat. Obszerna spuścizna Eichlera w bibliotece Martina Opitza, składająca się z jednej strony z licznych korespondencji, a z drugiej strony z obszernych zbiorów wycinków prasowych z jego własnych publikacji, a przede wszystkim z publikacji innych autorów dotyczących różnych aspektów niemieckich grup w dawnym Imperium Rosyjskim, ma znaczenie dla mojej argumentacji tylko w tym sensie, że przedstawia go jako niezwykle aktywnego działacza, który prowadził rozliczną korespondencję z przedstawicielami organizacji niemieckich na całym świecie. Aby omówić główne toposy charakterystyczne dla ukształtowanego przez Eichlera krajobrazu pamięci o „niemieckiej Łodzi” jako narracji volkistowsko-narodowej (nacionalno-socjalistycznej), chciałbym najpierw wprowadzić kontekst, a tym samym zrozumienie niemieckości za granicą, które stanowiło podstawę postawy Eichlera, a następnie nakreślić przebieg jego kariery. W trzecim kroku skupię się na przykładowym przedstawieniu historii Łodzi przez Eichlera na podstawie artykułu z roku, który w sposób paradygmatyczny ilustruje to podejście.

Rozwój rozumienia „niemieckości zagranicznej i przygranicznej”

Adolf Eichler należy do czołowych działaczy niemieckości, którzy poprzez swoje zaangażowanie w działalność stowarzyszeniową, a przede wszystkim publicystyczną, wnieśli istotny wkład w postrzeganie Niemiec w Rzeszy Niemieckiej, a także w rozwój tożsamości Niemców zagranicznych i przygranicznych.

¹⁰ Por. np.: R. Żytniec, *Zwischen Verlust und Wiedergewinn. Ostpreußen als Erinnerungslandschaft der deutschen und polnischen Literatur nach 1945*, Olsztyn 2007.

¹¹ A. Eichler, *Deutschtum...*

Dzięki swojej działalności, jako propagatorzy wiedzy, przyczynili się oni do tego, że Niemcy z terenów przygranicznych i zagranicznych stopniowo zajęli centralne miejsce w volkistowsko-narodowej ideologii wśród ludności niemieckiej w Europie Wschodniej i w niemieckiej opinii publicznej, w nauczaniu szkolnym, a także w encyklopediach¹². Agitacja ta nie rozpoczęła się dopiero w okresie republiki weimarskiej, ale już przed rozpoczęciem pierwszej wojny światowej, przede wszystkim w Imperium Rosyjskim, a jej dynamikę zwiększyły skutki wojny w postaci licznych zmian frontu na wschodzie i połączyła się ona z ideologią volkistowsko-narodową. Rozwój ten w niemieckiej diasporze¹³ zbiegł się z rosnącym zainteresowaniem Niemcami zagranicznymi w Rzeszy Niemieckiej.

Tylko na pierwszy rzut oka wydaje się to być zjawiskiem nasilającym się przed Wielką Wojną i w jej trakcie. W wyniku ruchu zjednoczeniowego Niemiec i romantyzmu w połowie XIX w. zaczęło się powoli rozwijać zainteresowanie niemiecką diasporą i tworzonymi przez nią „wyspami językowymi”¹⁴ na świecie, „Niemcami za granicą” lub „Niemcami zagranicznymi”. Pierwszy „ogólny obraz niemieckiego życia narodowego i różnych aspektów niemieckiego charakteru”¹⁵ („Gesamtbild des deutschen Nationallebens und der verschiedensten Seiten des deutschen Charakters“) nakreślił już w 1845 r. Wilhelm Stricker (1816–1891) w odniesieniu do niemieckiej diaspory. Już u Strickera wyraźnie widać topos kulturowej wyższości, na przykład Stricker mówi, że „niemiecka ludność państw zagranicznych służy zawsze tylko jako nawóz, dzięki któremu obce, często wrogie państwa, rosną tym bujniej”¹⁶. Zainteresowanie niemieckojęzyczną diasporą osłabło jednak po utworzeniu Rzeszy Niemieckiej, m.in. pod wpływem niemieckiego „nasyce-
nia”. W ciągu następnych około dwóch dekad temat ten był poruszany jedynie

¹² H. Hein-Kircher: *Zagrożone „ciało narodu”: „walczący o swoje istnienie Niemcy z terenów przygranicznych i zagranicznych” w encyklopediach okresu republiki weimarskiej*, [w:] *Weimar i świat*, red. Ch. Cornelissen, D. van Laak, Getynga 2020, s. 159–180.

¹³ W kontekstualizującej prezentacji używam bardziej neutralnego terminu „diaspora”, aby odnieść się do różnorodnych obszarów osadniczych Niemców, ponieważ termin „Niemcy zagraniczni”, jak zostanie to pokazane poniżej, ma charakter ideologiczny. Pod pojęciem „diaspora” rozumiem się ogólnie istnienie grup etnicznych, religijnych i kulturowych, które w wyniku ruchów migracyjnych nie mieszkają już na swoim pierwotnym obszarze osadniczym, ale jako „mniejszość” na innym obszarze. Por. np. R. Mayer, *Diaspora. Ein kritische Begriffsklärung*, Bielefeld 2005.

¹⁴ *Vide termin*: H.M. Kalinke, *Sprachinselforschung*, [w:] *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2015. URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32772 (dostęp: 1.12.2025).

¹⁵ W. Stricker, *Przedmowa*, [w:] *Germania. Archiwum wiedzy o elemencie niemieckim we wszystkich krajach świata*, red. idem i in., Frankfurt nad Menem 1847, s. VI.

¹⁶ W. Stricker, *Die Verbreitung des deutschen Volkes über die Erde*, Frankfurt nad Menem 1845, s. 4.

w kontekście kościelnej opieki nad diasporą¹⁷. Dopiero w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w., w wyniku rozwoju idei volkistowsko-narodowej, która coraz bardziej przenikała niemiecki nacjonalizm¹⁸, zmieniło się podejście do niemieckojęzycznej diaspory w Europie Wschodniej.

Aktywiści spotykali się głównie w stowarzyszeniach, w szczególności w założonym w 1881 r. „Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Ausland” (Ogólnoniemieckie Stowarzyszenie Szkolne na rzecz Zachowania Niemieckości za Granicą), w którego tworzeniu uczestniczyli historycy Theodor Mommsen (1817–1903) i Heinrich von Treitschke (1834–1896)¹⁹, ale także założone w 1891 r. jako „Alldeutscher Verband” (Ogólnoniemieckie Stowarzyszenie) i przemianowane w 1894 r. na „Allgemeiner Deutscher Verband” (Powszechna Liga Niemiecka). Stowarzyszenie to miało na celu promowanie dążenia do „pozycji światowej potęgi” poprzez swoje działania. Podczas gdy jego celem było „odrodzenie” kultury niemieckiej na świecie, działania „Allgemeiner Deutscher Schulverein” (Ogólnego Niemieckiego Stowarzyszenia Szkolnego) miały na celu zakładanie i utrzymywanie szkół, przedszkoli i bibliotek na całym świecie, aby „wspierać Niemców poza ojczyzną w ich dążeniach do pozostania lub ponownego stania się Niemcami”²⁰. Cel ten został wyraźniej sformułowany po zmianie nazwy „Allgemeiner Schulverein” na „Verein für das Deutschtum im Ausland” (Stowarzyszenie na rzecz Niemieckości za Granicą) w 1908 r. Już pod koniec XIX w. w publikacjach stowarzyszeń można było dostrzec przenikanie idei volkistowo-narodowej i zintegrowanego antysemityzmu²¹.

Pod tym pojęciem rozumiano nie tylko osoby posiadające niemieckie obywatelstwo mieszkające za granicą, ale także emigrantów niemieckich i ich potomków, którzy zostali zintegrowani z imperiami / państwami i posiadali ich obywatelstwo. Pod wpływem stowarzyszeń niemieckich stopniowo upowszechniło się etniczne

¹⁷ C. Eisler, *Auslandsdeutschtum*, [w:] *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2015. URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32850 (dostęp: 1.12.2025).

¹⁸ Por. na ten temat oraz na temat konotacji słowa „Volk”: J. Retterath, *Was ist das Volk? Volks- und Gemeinschaftskonzept der politischen Mitte in Deutschland 1917–1924*, Monachium 2016.

¹⁹ Krok ten był ostatecznie wydzieleniem habsburskiego „Deutscher Schulverein” (Niemieckiego Stowarzyszenia Szkolnego), które zostało założone w 1880 r. w Wiedniu i miało na celu wzmocnienie niemieckości w krajach koronnych monarchii habsburskiej, w których język niemiecki nie był już językiem większościowym.

²⁰ T. Luther, *Polityka ludowa Rzeszy Niemieckiej w latach 1933–1938. Niemcy za granicą w polu napięć między tradycjonalistami a narodowymi socjalistami*, Stuttgart 2004, s. 44.

²¹ G. Weidenfeller, VDA, *Verein für das Deutschtum im Ausland, Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich*, Berno 1976; B.D. Naranch, *Inventing the Auslandsdeutsche. Emigration, Colonial Fantasy, and German National Identity, 1848–1871*, [w:] *Germany's Colonial Pasts*, red. E. Ames i in., Lincoln–Londyn 2005, s. 21–40.

rozumienie niemieckiego obywatelstwa w sensie ideologii volkistowsko-narodowej, co miało również wpływ na ustawę o obywatelstwie z 22 lipca 1913 r.²² John Hiden trafnie podsumował ten rozwój sytuacji, stwierdzając, że

problem Auslandsdeutsche w Europie na początku XX w. miał swoje korzenie w konfliktach wywołanych rozwojem niemieckiego państwa narodowego w XIX w. Walka między lojalnością wobec nowej 'ojczyzny' a lojalnością wobec dotychczasowej 'ojczyzny' była w różnym stopniu odczuwalna przez Niemców mieszkających poza Rzeszą i nieuchronnie proces ten stał się bardziej bolesny w ciągu około dziesięciu lat konfliktu międzynarodowego, który doprowadził do pierwszej wojny światowej. (...) Fala nastrojów antyniemieckich po wojnie pozostawiła Auslandsdeutsche w sytuacji zagrożenia i bezbronności²³.

Pomimo różnych momentów powstania niemieckojęzycznych osad w Europie Wschodniej, mimo różnych przyczyn migracji, różnorodnych miejsc pochodzenia i bardzo zróżnicowanych wpływów kulturowych w krajach i regionach przyjmujących, rozwinęła się idea „homogenicznej, specyficznie niemieckiej kultury poza granicami państwa”. W ten sposób przywołano duchową i kulturową jedność wszystkich Niemców w sensie narodu kulturowego i stopniowo ukształtowano biologiczny obraz „niemieckiego ciała narodowego”. Niemiecki nacjonalizm, dążenie do ekspansji oraz działalność odpowiednich organizacji przed I wojną światową i w jej trakcie doprowadziły zatem do tego, że „Niemcy zagraniczni” w poszczególnych krajach coraz bardziej postrzegali siebie jako takich i jako jedność, a także coraz bardziej oddzielali się od innych grup etnicznych, ponieważ byli teraz również zaliczani do pojęcia „narodu niemieckiego”.

Proces ten przyspieszył po 1918 r., kiedy to nowe granice spowodowały, że na terenach należących do Rzeszy Niemieckiej do 1918 r., takich jak region poznański i Górny Śląsk, zamieszkiwały teraz kolejne grupy niemiecko-języczne („mniejszości”) poza granicami Republiki Weimarskiej, a nowe państwa narodowe, pomimo umów o ochronie mniejszości, prowadziły politykę nacjonalistyczną i wrogą wobec mniejszości. Na przykład w styczniu 1925 r. minister spraw zagranicznych Rzeszy Gustav Stresemann stwierdził, że tylko około 75 procent Niemców mieszkało we własnych państwach, podczas gdy 25 milionów Niemców za granicą mieszkało w różnych

²² <http://www.documentarchiv.de/ksr/1913/reichs-staatsangehoerigkeitsgesetz.html> (dostęp: 1.12.2025). Por. również: D. Gosewinkel, *Staatsangehörigkeit in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert* [Obywatelstwo w Niemczech i Francji w XIX i XX wieku], [w:] *Staatsbürgerschaft in Europa: Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten* [Obywatelstwo w Europie: doświadczenia historyczne i aktualne debaty], red. Ch. Conrad, J. Kocka, Hamburg 2001, s. 48–64.

²³ J. Hiden, *Republika Weimarska i problem Auslandsdeutsche*, „Journal of Contemporary History” 1977, t. 12, s. 273.

częściach świata, a 9 milionów w Europie. W związku z tym rozwinęła się dynamika polityki kulturalnej, w ramach której w szczególny sposób promowano pielęgnowanie niemieckiej tożsamości kulturowej i powstał „państwowy aparat niemieckości” na szczeblu krajowym i imperialnym, który poprzez ukryte kanały finansował również niemiecką mniejszość za granicą²⁴. Rozwój ten był wspierany m.in. przez geografów i statystyków, którzy w coraz większym stopniu uznawali Niemców za granicą za przedmiot badań²⁵. W ten sposób Albrecht Penck ustanowił „badania nad ludnością i kulturą”²⁶, zakładając w 1921 r. „Centrum ds. kwestii międzyeuropejskich”, które w 1926 r. przekształcono w „Fundację na rzecz badań nad ludnością i kulturą niemiecką”. Instytucjonalizacja aktywizmu na rzecz niemieckiej mniejszości w krajach sąsiednich i za granicą była w tym czasie już zaawansowana, ponieważ w 1917 r. rozpoczął działalność Niemiecki Instytut Zagraniczny w Stuttgarcie, w 1919 r. Instytut ds. Niemieckiej Mniejszości w Krajach Sąsiednich i za Granicą w Marburgu oraz berlińska organizacja parasolowa Deutscher Schutzbund (Niemiecki Związek Ochronny). Konceptje przestrzeni, a dokładniej: konceptje przestrzeni życiowej, które powstały już na przełomie XIX i XX w., na przykład u Friedricha Ratzela (1844–1904), przeżywały znaczący rozkwit pod wpływem odpowiednich publikacji, również z dziedziny literatury pięknej. Chociaż ugrupowania ludowe pozostawały w mniejszości w okresie Republiki Weimarskiej, udało im się szeroko rozpowszechnić swoje idee i wyrażenia²⁷.

Postrzeganie niemieckiego „ciała narodowego” jako zagrożonego na swoich zewnętrznych krańcach stało się centralnym motywem politycznej propagandy rewizjonistycznej w Republice Weimarskiej, na przykład w obrazie „krwawiącej granicy”²⁸. Ważnym punktem wyjścia była przede wszystkim ocena sytuacji „Niemców zagranicznych”, a w szczególności „niemieckiej ludności przygranicznej”, czyli niemieckiej ludności zamieszkującej tereny utracone w wyniku nowego porządku terytorialnego, a obecnie graniczących z Rzeszą Niemiecką²⁹.

²⁴ M. Seckendorf, *Kulturelle Deutschumpflege im Übergang von Weimar zu Hitler am Beispiel des Deutschen Auslands-instituts (DAI). Eine Fallstudie*, [w:] *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volksunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Wiedeń 1994, s. 116.

²⁵ P. Kröger, *Das vermessene Volk: Nationalitätenstatistik und Bevölkerungspolitik in Deutschlands östlichen Grenzländern 1860–1945*, Getynga 2023.

²⁶ Na temat Pencka vide: S. Seegel, *Map Men. Transnational Lives and Deaths of Geographers in the Making of East Central Europe*, Chicago–Londyn 2018, s. 121–125.

²⁷ J. Retterath, „Das Volk ist etwas ganz anderes, als was bisher als solches auftrat.” *Volkskonzepte in der Völkischen Bewegung zu Beginn der Weimarer Republik*, [w:] *Völkische Wissenschaften: Ursprünge, Ideologien und Nachwirkungen*, red. M. Fahlbusch i in., Berlin–Boston 2020, s. 102–117.

²⁸ Vide np. T. Janikowski, *Die blutende Grenze. Literatur und Publizistik zur oberschlesischen Teilung (1922)*, Berlin 2014 (lub czasopismo „Wir Schlesier” z 1 stycznia 1929 r.).

²⁹ H. Hein-Kircher, *Zagrożone „ciało narodowe”: „Walczący o swoje istnienie Niemcy przygraniczni i zagraniczni” w encyklopediach okresu republiki weimarskiej*, [w:] *Weimar i świat*, red. Ch. Cornelissen, D. van Laak, Getynga 2020, s. 159–180.

Jednak bez trwałego utrwalenia obrazu „Niemców z terenów przygranicznych i zagranicznych walczących o swoje istnienie”³⁰, a tym samym zagrożonego „ciała narodowego”, skuteczność tej konstrukcji i jej oddźwięk na miejscu nie byłyby możliwe.

Dla aktywistów niemieckości było zatem od początku jasne, że ta sprawa i wynikający z niej obraz tych grup ludności musiały zostać rozpowszechnione i zakorzenione w szerokiej populacji, aby faktycznie móc rozwinąć legitymizujący efekt dla polityki zagranicznej ukierunkowanej na „Niemców przygranicznych i zagranicznych” w sensie „triadic nexus”³¹ (Rogers Brubaker). Było również jasne, że należy pozyskać „Niemców zagranicznych”. Trzeba było ich przekonać odpowiednio dostosowaną do nich narracją. Kształtowanie tożsamości jako Niemców zagranicznych było zatem ściśle powiązane z agitacją volkistowsko-narodową w Niemczech od końca XIX w. i było prowadzone przez naukowców i aktywistów w Rzeszy i poza nią.

Życie i działalność Adolfa Eichlera

Do najważniejszych i najbardziej znanych przedstawicieli tej grupy aktywistów należał Adolf Eichler, który dzięki swojej socjalizacji w Łodzi oraz karierze zawodowej i prywatnej zyskał szczególny autorytet. Można go z pewnością uznać za osobę, która pomimo wszystkich różnic kulturowych, językowych i religijnych wyobrażała sobie i propagowała „Niemców rosyjskich” jako jedność kulturową. Z jego wypowiedzi na temat Rosji jasno wynika, że postrzegał Niemców jako nosicieli kultury, reprezentując w ten sposób koncepcję volkistowsko-narodową.

Adolf Eichler urodził się na początku 1877 r. w Łodzi. Jego rodzice pochodzili jednak z okolic Łodzi³². Po powstaniu styczniowym uciekli na Wołyń, gdzie według Eichlera „dziewicze tereny leśne”³³ zostały wykarczowane i dzięki temu nadają się do uprawy. W ten sposób może przedstawiać swoich rodziców jako ofiary rosyjskiej polityki i podkreślać niemieckie cnoty. Ocenia on kolonizację Wołynia w taki sposób, że to wyłącznie dzięki niemieckiej przedsiębiorczości i osiągnięciom kulturowym udało im się osiągnąć dobrobyt. „Tylko niemiecki kolonista ... był również mistrzem we wszystkich dziedzinach rzemiosła i przemysłu”³⁴. Po powrocie do

³⁰ C. Petersen, *Przedmowa*, [w:] *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* [HGA], red. idem i in., t. 1, Wrocław 1933, s. V.

³¹ R. Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge 1996, s. 4.

³² Poniższe informacje dotyczące jego życia pochodzą z jego wspomnień: A. Eichler, *Deutschtum im Schatten des Ostens. Ein Lebensbericht*, Drezno 1942.

³³ *Ibidem*, s. 13.

³⁴ *Ibidem*, s. 13. Już w 1921 r. Eichler opisuje te osiągnięcia kulturowe jako osiągnięcia cywilizacyjne, vide: A. Eichler, *Das Deutschtum in Kongreßpolen*, Stuttgart 1921, s. 3.

Łodzi ojciec Adolfa pracował w zakładach Karla W. Scheiblera – to prawdopodobnie dlatego Eichler w swoich pismach odnosi się szczególnie do dzieł Scheiblera. Eichler opisuje siebie jako chłopca, który uwielbiał czytać. Zamieszki w 1892 r. sprawiły, że rodzice namawiali go do podjęcia nauki zawodu handlowego. Ostatecznie znalazł pracę jako księgowy w fabryce chemicznej. Około 1900 r. rozpoczął działalność dziennikarską w odpowiedzi na relacje „Łodzer Zeitung” („Gazeta Łódzka”), które opisał jako przestarzałe, oportunistyczne i pozbawione „wiodących idei”, a tym samym wymagające reformy³⁵. Swoją krytykę „Łodzer Zeitung” opublikował w „Łodzer Tageblatt” („Dziennik Łódzki”). Jednak ostatecznie jego teksty były „zbyt niemieckie”³⁶ i padły ofiarą rosyjskiej cenzury.

Po podróży do Niemiec w 1902 r. Eichler postanowił przenieść się do Odessy, aby otworzyć tam przedstawicielstwo handlowe. W Odessie, a zwłaszcza w jej okolicach, nawiązał kontakt z niemieckimi kolonistami, których wszystkich przedstawia jako „lojalnych obywateli” Imperium Rosyjskiego³⁷. Po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej i wynikającym z niej kryzysie gospodarczym Eichler powrócił do Łodzi, gdzie początkowo był pracownikiem, a od 1904 do 1919 r. niezależnym przedstawicielem generalnym BASF (Badische Anilin- und Sodafabrik).

W związku z rozprzestrzeniającymi się w Łodzi wydarzeniami rewolucji 1905 roku ponownie zaczął zajmować się publicystyką. Okazją do tego były idee pastora Rosenberga, który zaczął propagować przesiedlenie Niemców mieszkających na „Wschodzie” do Kraju Warty. W 1908 r. rozpoczął działalność wydawniczą – ogółem wydał szereg mniej lub bardziej krótkotrwałych gazet: „Monatsblätter für die Deutschen in Russland” („Miesięcznik dla Niemców w Rosji”) miał służyć odnowie kultury niemieckiej, która wcześniej przejawiała się głównie w kwestiach religijnych. W trakcie I wojny światowej rozwinął swoje intensywne zaangażowanie na rzecz Niemców, wykraczające poza działalność dziennikarską, inicjując 5 marca 1916 r. powstanie Deutscher Verein für Lodz und Umgebung (Niemieckie Stowarzyszenie dla Łodzi i Okolic). Jak wynika z jego wspomnień, poprzez utworzenie tej organizacji rzucił wyzwanie niemieckiej administracji cywilnej w Warszawie, która dążyła do uzyskania polskiej przychylności i wsparcia dla swoich celów politycznych. Pomimo nieprzyjaznego zachowania niemieckich urzędników w Łodzi, administracja cywilna ostatecznie wsparła stowarzyszenie w zakresie pozwoleń na budowę budynków szkolnych, ponieważ do 1918 r. stowarzyszenie stało się ważną siłą niemieckiej opinii publicznej, licząc około 30 tys. członków i 230 lokalnych grup.

Wraz z odrodzeniem państwa polskiego w listopadzie 1918 r. rozpoczął się również krótki okres zaangażowania politycznego w założonej przez niego Deutsche

³⁵ A. Eichler, *Deutschtum im Osten...*, s. 56.

³⁶ *Ibidem*, s. 56.

³⁷ *Ibidem*, s. 62.

Volkspartei (Niemieckiej Partii Ludowej), która miała reprezentować interesy Niemców przede wszystkim na szczeblu politycznym w Zgromadzeniu Ustawodawczym. Jednak pod koniec 1919 r. partia ta została rozwiązana, prawdopodobnie aby uniknąć zdelegalizowania przez rząd. Partia, która twierdziła, że reprezentuje burżuazyjną (niemiecką) klasę średnią, wysłała dwóch posłów do Sejmu Ustawodawczego: Josefa Spickermanna i Ludwiga Wolffa.

Polskie działania wobec niemieckich aktywistów zakończyły jego działalność w Łodzi wiosną 1919 r. Eichler pamięta, że już pod koniec lutego 1919 r. około 3 tys. dokumentów obciążających niemiecki ruch narodowy zostało przekazanych przedstawicielom rządu w Łodzi. W związku z tym Eichler został aresztowany i oskarżony po tym, jak przeszukanie domu doprowadziło do rekwizycji dokumentów i książek, za których kradzież Eichler domagał się później odszkodowania w Niemczech³⁸. Po tym, jak dyrektor niemieckiej szkoły Eltz, którego Eichler określa jako „obcokrajowca”, czyli obywatela Rzeszy Niemieckiej, został wydalony wraz z rodziną, Eichler również opuścił Polskę 23 marca 1919 r. z pomocą przemytników³⁹.

Początkowo agitował w Olsztynie w ramach plebiscytu na rzecz Niemiec, a do 1925 r. był również dyrektorem generalnym Heimatdienstes Allenstein (Służby Ojczyźnianej Olsztyn)⁴⁰. Następnie zajmował się głównie działalnością publicystyczną i wydawał m.in. „Deutsche Post im Osten” („Niemiecka Poczta na Wschodzie”), która otrzymała tę nazwę na pamiątkę łódzkiej „Deutsche Post” („Niemiecka Poczta”)⁴¹. Do momentu zaprzestania działalności w 1934 r. wydawnictwo to skupiało się na Niemcach, którzy uciekli ze Związku Radzieckiego i wyemigrowali za ocean, głównie do Brazylii. Angażował się również w działalność stowarzyszeń wspierających niemieckich migrantów ze Wschodu, takich jak Deutsche Auslandsinstitut (Niemiecki Instytut Zagraniczny) w Stuttgarcie.

Dopiero w 1940 r. Eichler mógł powrócić do Łodzi, co było dla niego cudem, ponieważ

sprawiedliwość wyrównująca wydarzeń światowych kierowanych przez opatrzność boską nie tylko podarowała Niemcom w Polsce nowe życie dzięki szybkiemu zwycięstwu niemieckiej armii, ale także spełniła ich wieloletnie pragnienie: wyzwolenie z okowów, które nałożył na nich traktat wersalski, a częściowo (jak w przypadku okręgu łódzkiego) już kongres wiedeński⁴².

³⁸ *Ibidem*, s. 435.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Pierwszy raport roczny: A. Eichler, *Der Ostdeutsche Heimatdienst Allenstein im ersten Jahre seines Bestehens als Verein* (Sierpień 1920 – lipiec 1921), Allenstein 1921.

⁴¹ A. Eichler, *Deutschtum im Osten...*, s. 439.

⁴² *Ibidem*, s. 680.

Ogólnie rzecz biorąc, opis historii Niemców w środkowej Polsce, a zwłaszcza w Łodzi, pozostał jednak szczególnym przedmiotem zainteresowania Eichlera i ukształtował obraz niemieckiej Łodzi.

„Niemieckość w Łodzi”: Eichlerowskie paradygmatyczne przedstawienie historii Łodzi w 1925 r.

Po opuszczeniu rodzinnej Łodzi i emigracji do Rzeszy Niemieckiej Adolf Eichler miał wprowadzić rozległą sieć kontaktów, o czym świadczy zbiór korespondencji w Bibliotece im. Martina Opitza, ale dzięki swojej działalności publicystycznej stworzył przede wszystkim obraz niemieckości w regionie i propagował jej osiągnięcia cywilizacyjne. W licznych artykułach powracał do roli niemieckich przemysłowców w rozwoju Łodzi jako metropolii przemysłowej. Eichler podkreślał w szczególności rolę Karla W. Scheiblera. W niniejszej analizie chciałabym skupić się na obrazie, jaki przedstawiał Eichler w artykule opublikowanym w berlińskim czasopiśmie „Deutsches Leben in Russland”⁴³ („Niemieckie Życie w Rosji”) i przedstawia 100-letni rozwój niemieckiej działalności przemysłowej w Łodzi pod panowaniem rosyjskiej monarchii imperialnej⁴⁴. Ten około trzystronicowy artykuł w sposób paradygmatyczny podsumowuje interpretację Eichlera dotyczącą historii przemysłu łódzkiego, odzwierciedlając jednocześnie jego poglądy volkistowsko-narodowe.

„Prawdziwą duszę”⁴⁵ miasta Łodzi przypisuje Niemcom. Nawet jeśli wokół Łodzi powstały mniejsze osady przemysłowe, to śląscy sukiennicy z Grünbergu (obecnie Zielona Góra) w latach dwudziestych XIX w. położyli podwaliny pod wyjątkowy system przemysłowy, który „w szybkim tempie rozrósł się do gigantycznych rozmiarów, przetrwał długotrwałe kryzysy gospodarcze i nie został pokonany nawet przez tragiczne wydarzenia wojny światowej”⁴⁶.

W ten sposób, „podobnie jak już kilkakrotnie w poprzednich stuleciach (...) niemieckie zwyczaje i obyczaje” stały się „rodzime”⁴⁷. Łódź w tamtym czasie nie

⁴³ Czasopismo to było wydawane przez Centralny Komitet Niemców z Rosji i ukazywało się w latach 1923–1926 co miesiąc, a następnie do 1935 r. co dwa miesiące. Podtytuł brzmiał „Czasopismo poświęcone kulturze i gospodarce Niemców w Rosji. Gazeta poświęcona odbudowie, osadnictwu i ojczyźnie”, a do wydań od stycznia 1924 do lutego 1925 r. dodano jeszcze slogan „zjednoczeni z powrotem do ojczyzny”. Por. hasło [w:] http://wiki.wolhynien.net/index.php/Deutsches_Leben_in_Russland (dostęp: 1.12.2025). Dzięki temu Eichler umieszcza historię Niemców z Łodzi w kontekście imperialnej Rosji, a nie Polski.

⁴⁴ A. Eichler, *Das Deutschtum in Lodz*, „Deutsches Leben in Rußland. Zeitschrift für die Kultur und Wirtschaft der Deutschen in Russland“ 1925, nr 3–4, s. 39–41.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 39.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 40.

różniła się zbytnio od miast przemysłowych wschodnich Niemiec. „Odważni kapitanowie przemysłu wielkiego formatu, tacy jak Scheibler i Geyer ... [byli] ludźmi, którzy swoją dumną niezależnością i sprawdzonymi cnotami obywatelskimi mogliby być wzorem dla naszych czasów”⁴⁸, ponieważ nie tylko stworzyli przedsiębiorstwa przemysłowe, ale także myśleli o „duchowym rozwoju swoich rodaków”. W 1865 r. namiestnik hrabia Berg w swoim niemieckojęzycznym przemówieniu z okazji otwarcia połączenia Łodzi z zachodnio- i wschodnioeuropejską siecią kolejową w listopadzie 1865 r. pochwalił niemieckiego ducha przedsiębiorczości i pracowitość mieszkańców oraz wezwał ludność niemiecką do naśladowania cnót swoich ojców i wytrwałego trzymania się niemieckiego charakteru⁴⁹.

Jednak polityka rusyfikacji po 1881 r. zapoczątkowała „nieprawidłowy rozwój niemieckości w Łodzi”⁵⁰, który według krytycznej oceny Eichlera miał się później zemścić. Podczas gdy Niemcy coraz częściej podejmowali pracę bez przygotowania teoretycznego z powodu braku niemieckojęzycznych placówek edukacyjnych, polscy akademicy coraz częściej tworzyli polską klasę średnią w Łodzi. W końcu tysiące Polaków napłynęło do miasta jako robotnicy, przyczyniając się do jego polonizacji. Ponieważ po śmierci Scheiblera w zakresie dążeń kulturalnych pozostało ostatecznie tylko „bezsilne” naśladownictwo, Eichler postrzega rozwój mieszkańców Łodzi jako szczytowy punkt rozwoju „Lodzermenscha” („człowiek łódzki”), który był „nowym typem człowieka, który nie chciał być ani Niemcem, ani Rosjaninem, ani Polakiem (...) i, który łączył w sobie nieokreśloną mieszanekę wszystkich nieprzyjemnych cech tych trzech ras”⁵¹. Jego przedstawiciele stracili swoje „cechy charakterystyczne (...), tak że można ich równie dobrze nazwać Niemcami, Polakami lub Żydami. W trójjęzycznym „człowieku łódzkim” z własną fizjonomią i psychologią rozwój ten osiągnął swój szczyt”⁵². Ta charakterystyka mieszkańców wieloetnicznego miasta przemysłowego opiera się na volkistowsko-narodowym nastawieniu, które odrzuca mieszanie się „ras”.

Dopiero rosyjski ruch rewolucyjny z 1905 r. uświadomił przemysłowcom niemieckim, że taki rozwój sytuacji nie jest godny ich narodu. Dlatego też, zdaniem Eichlera, niemiecka burżuazja i niemieccy robotnicy byli zagrożeni upadkiem, ponieważ brakowało im przywódców. Natomiast polscy przywódcy z powodzeniem doprowadzili do włączenia Niemców do polskiego kręgu kulturowego. Jedynie kierownictwo niemieckiej komisji szkolnej było w stanie uwolnić niemiecki system szkolnictwa powszechnego spod wpływów polskich. Pomimo tych

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 41.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

okoliczności gazecie „Łodzer Rundschau” („Przegląd Łódzki”) udało się przeciwdziałać „ogarniającej wszystkich żądzy oportunistu”. Dzięki temu w 1912 r. po raz pierwszy udało się wysłać niemieckich mieszkańców Łodzi do rosyjskiej Dumy. Ogólnie rzecz biorąc, ruch niemiecki z 1907 r. „osłabł” i „wygasł”⁵³. Wojna światowa ostatecznie doprowadziła do powstania „nowego ruchu niemieckiego”, ponieważ Komitet Obywatelski, który rządził miastem między okupacją rosyjską a niemiecką, systematycznie usuwał Niemców ze wszystkich urzędów⁵⁴. Szkoły niemieckie „popadły” w polonizację, a miasto miało zostać „pozbawione niemieckiego oblicza” nawet po przejściu pod panowanie niemieckie. Wywołało to sprzeciw Niemców, którzy utworzyli komitet akcji, z którego powstało Deutscher Verein (Stowarzyszenie Niemieckie). To właśnie dzięki temu komitetowi Niemcy, Polacy i Żydzi „poważnie” i „rzeczowo” współpracowali pod nowymi władzami miejskimi, mianowanymi w 1915 r. przez administrację niemiecką. Deutsche Verein wierzył w przyszłość niemieckości Łodzi i działał „płodnie i inspirująco”. „Po raz kolejny wydawało się, że misja Niemców w Łodzi się spełniła. Jeszcze w listopadzie 1918 r. fizjonomia miasta była tak silnie niemiecka, jak nie była od pięćdziesięciu lat”⁵⁵, jednak upadek Cesarstwa Niemieckiego położył kres tej tendencji. W wyniku prześladowań, zamknięcia niemieckich organizacji i aresztowań przez polskie władze, w przeciwieństwie do okresu wojny, doszło do bolesnego zaniku intelektualnej elity – niemieccy rodacy zostali bez przywódców i bez wsparcia. Ostatecznie jedność niemieckości rozpadła się podczas wyborów do Sejmu w 1922 r. w wyniku wzajemnej nieufności i ostrej walki Niemców między sobą. W Łodzi Niemcy nadal posiadali narodową i moralną siłę do samostanowienia i mogli oprzeć się skłonnościom do przechodzenia na stronę wroga. Dlatego też należało ich wyprowadzić z ograniczeń ich obecnego życia duchowego.

Eichler rozwija te opisy zagrożenia dla niemieckości w Łodzi w swojej późniejszej pracy publicystycznej i przypisuje jej wyraźne osiągnięcia cywilizacyjne. W swoich wspomnieniach opublikowanych w 1942 r. krytycznie opisuje na przykład, że niemieccy „synowie mieszczań” pracowali jako mistrzowie fabryczni bez przygotowania teoretycznego, co „później zemściło się gorzko”. Polscy akademicy przybyli bowiem do Łodzi i stworzyli tam polską klasę średnią, „która dzięki silniejszej woli narodowej stała się liderem życia społecznego i publicznego”. Ale także polscy robotnicy fabryczni „znacznie” przyczynili się do polonizacji miasta⁵⁶. Eichler nie ukrywa we wspomnieniach braku swojej sympatii, a nawet niechęci do Polaków, polemizując na przykład z „pamfletem przeciwko

⁵³ *Ibidem*, s. 40.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 41.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Wszystkie cytaty: A. Eichler, *Deutschtum im Osten...*, s. 11.

Łodzi i jej niemieckości”, czyli powieścią Władysława Reymonta *Ziemia obiecana*, ponieważ „mityczna siła utalentowanego i zręcznego pisarza i nienawidzącego Niemców” zwróciła się przeciwko industrializacji Kongresówki przez Niemców, ponieważ według Reymonta Niemcy byli „całkowicie pozbawieni wartości duchowych, kierowani w swoich działaniach wyłącznie chciwością zysku, (...) w najlepszym razie takimi samymi bezdusznymi aparatami cywilizacyjnymi jak ich maszyny”⁵⁷. Polskiej opinii publicznej „zdolny do życia Niemiec” zawsze był nieprzychylny i przedstawiał go jako „ograniczonego „łódzcyka”, (...) jako powierzchowną i błahą postać”⁵⁸. Eichler opisuje również mobilizację narodową poprzez jego działalność. Wracając do wydarzeń w Łodzi podczas I wojny światowej i wczesnego okresu powojennego, Eichler podkreśla nacjonalizującą rolę Deutscher Verein jako „kamienia milowego” w historii niemieckości łódzkiej. Eichler, założyciel stowarzyszenia, podkreśla w ten sposób swoje osobiste osiągnięcia, ponieważ Deutscher Verein doprowadziło do narodowego przebudzenia Niemców: „Nigdy wcześniej w łódzkiej społeczności niemieckiej nie pojawiło się tak wiele urzeczywistnionego idealizmu. Centralna siła woli wypełniła nas wszystkich i podniosła ponad nas samych. Wszędzie można było obudzić drzemiące siły twórcze”⁵⁹. Dlatego też krytykuje on fakt, że „dopiero późno” podczas wojny światowej stowarzyszenia takie jak Łódzkie Niemieckie Stowarzyszenie Szkolne i Edukacyjne obudziły się do nowej działalności, przez co „obecnie” w Polsce brakuje stowarzyszenia ochronnego i stowarzyszenia o celach kulturalnych⁶⁰. Aktywiści „nie bez niebezpieczeństwa” byli „wszędzie, gdzie przybywali i szerzyli oświecenie, witani z wdzięcznością jako przyjaciele”, nawet po rozwiązaniu partii⁶¹. Eichler podkreśla, że „w ostatnich miesiącach zbyt wiele działało się wokół niemieckich kolonistów, aby ich proste umysły były w stanie to ogarnąć”⁶². Eichler przedstawia Niemców jako mało wykształconych, co uzasadnia konieczność agitacji narodowej w tej grupie. W ten sposób uzasadnia powstanie niemieckich instytucji edukacyjnych i ich działalność agitacyjną jako praca przebudzenia. Co więcej, powstaje obraz Łodzi jako miasta pierwotnie niemieckiego, które upadło dopiero w wyniku polskiego nacjonalizmu i polityki rusyfikacji. Dlatego wielokrotnie podkreśla, że niemieckość w Łodzi była zagrożona przez rosnący polski nacjonalizm. W ten sposób Eichler nawiązuje w swoich wspomnieniach do narracji ofiarnej, którą nakreślił już w 1921 r. w swojej pracy

⁵⁷ *Ibidem*, s. 108.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 257.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 156.

⁶¹ *Ibidem*, s. 435.

⁶² *Ibidem*.

*Das Deutschtum in Kongreßpolen (Niemieckość w Polsce Kongresowej)*⁶³ twierdząc, że działania polskiego rządu oznaczały „dla Niemców w tym kraju nieprzerwany ciąg cierpień i aktów przemocy”, które opisuje on zgodnie z tą oceną dla miast i prowincji rolniczych⁶⁴. Opisy te pokazują, w jakim stopniu Eichler idealizuje życie i działalność niemieckich przemysłowców, zwłaszcza Scheiblera, w Łodzi, przedstawiając je w sposób romantyczny jako rodzaj misji cywilizacyjnej.

Wnioski

Pisma Eichlera pokazują, jak jego socjalizacja w Łodzi oraz doświadczenia w Imperium Rosyjskim jako nastolatka i młodego mężczyzny, ukształtowały jego poglądy. Utrata ojczyzny w połączeniu z polityką mniejszościową Polski były głównymi impulsami dla przyspieszonego rozwoju ideologii volkistowsko-narodowej Eichlera podczas I wojny światowej.

Adolf Eichler, który sam dorastał w Łodzi, był tam zakorzeniony i działał, stworzył obraz *misji cywilizacyjnej* niemieckich przemysłowców, bez której Łódź nie stałaby się metropolią tekstylną. Cnoty niemieckie, zwłaszcza pracowitość, odgrywają istotną rolę w przedstawieniu Eichlera, podczas gdy wszystko, co słowiańskie, przede wszystkim rosyjskie i polskie, miało raczej negatywny wpływ na rozwój Niemców w Łodzi i okolicy. Położył podwaliny pod niemiecką tożsamość nie tylko tych, którzy stali się częścią niemieckiej listy ludności. W ten sposób udało się – przynajmniej w postrzeganiu własnym – ustabilizować poczucie własnej wartości, nadszarpnięte klęską wojenną i jej skutkami. Jest to szczególnie widoczne w pismach Adolfa Eichlera, który jednocześnie – jako aktywista – chce poinformować ludność Rzeszy Niemieckiej o „gęsto zaludnionych niemieckich obszarach osadniczych” i ich „twórczych śladach”⁶⁵. Zależało mu na podkreśleniu szczególnych osiągnięć kulturowych Niemców mieszkających za granicą w Europie Wschodniej, zwłaszcza w regionie Łodzi.

Eichler, poprzez nadmierne podkreślanie osiągnięć gospodarczych i kulturalnych, przyczynił się do stworzenia poczucia kulturowej wyższości Niemców. W ten sposób jego działalność wzmocniła niemieckie stereotypy wobec Polaków i słowiańskiego, co słowiańskie. W szczególności sposób wpłynęło to na stylizowanie Niemców na ofiary zarówno Imperium Rosyjskiego, jak i II RP, podczas gdy region łódzki został idealizowany jako ostoja niemieckich cnót i niemieckiej historii sukcesu. Dlatego też koniecznością i misją było dla niego szczególne bronienie, wspieranie i stabilizowanie tych łódzkich członków niemieckiego „ciała narodowego”, ale także utrzymywanie

⁶³ A. Eichler, *Das Deutschtum in Kongreßpolen*, Stuttgart 1921.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 154.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 3.

ich w świadomości Niemców z Rzeszy. Działalność Eichlera na rzecz narodowości niemieckiej przyczyniła się do stworzenia i propagowania szczególnej tożsamości łódzkich Niemców, zwłaszcza w okresie jego „wypnania” w Rzeszy Niemieckiej.

Ogólnie rzecz biorąc, Eichler stworzył i propagował regionalną narrację pamięci, volkistowsko-narodowy krajobraz pamięci, który wpasował w szerszy kontekst narracji o „Niemcach zagranicznych”, „w cieniu Wschodu” i który stanowił punkt odniesienia dla propagandy nazistowskiej. Ten krajobraz pamięci został bowiem wykorzystany po napaści Rzeszy Niemieckiej na Polskę do legitymizacji polityki nazistowskiej, jak pokazuje przedmowa Viktora Kaudera (1899–1985), też badacza i aktywisty niemieckości w środkowej Polsce, do publikacji okolicznościowej z okazji 65. urodzin Eichlera. Kauder stwierdza, że pominięcie wniosków wynikających z długich lat walki o zachowanie tożsamości narodowej byłoby szkodliwe. Dlatego też docenia Eichlera jako „przywódcę narodowości niemieckiej”, którego twórczość i zaangażowanie przyczyniły się do „przebudzenia niemieckiej części ludności w dawnej środkowej Polsce, po tym jak przez ponad sto lat naród macierzysty nie przejmował się zbytnio losem swoich synów i córek przebywających na obczyźnie”⁶⁶. „Wychowawca narodu”⁶⁷ Adolf Eichler był zatem kimś więcej niż propagatorem niemieckiej narodowościowej i volkistowsko-narodowej ideologii: poprzez swoją działalność publicystyczną i polityczną, zaangażowanie w stowarzyszeniach podczas I wojny światowej i po jej zakończeniu, przyczynił się do ideologicznej mobilizacji Niemców w Łodzi i środkowej Polsce. Co więcej, stworzona przez niego niemiecka forma krajobrazu pamięci wywarła szczególnie trwały wpływ na obraz Polaków i Niemców w regionie.

BIBLIOGRAFIA • REFERENCES

- Bichlmaier J., „Das große Fragezeichen” an der Ostgrenze. *Raumaneignung und Rauminterpretation in der Grenzmark Posen-Westpreußen (1919/22–1938)*, Marburg 2024.
- Brubaker R., *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge 1996. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511558764>
- Eichler A., *Das Deutschtum in Kongreßpolen*, Stuttgart 1921.
- Eichler A., *Das Deutschtum in Lodz*, „Deutsches Leben in Rußland. Zeitschrift für die Kultur und Wirtschaft der Deutschen in Russland“ 1925, nr 3–4, s. 39–41.
- Eichler A., *Der Ostdeutsche Heimatdienst Allenstein im ersten Jahre seines Bestehens als Verein (Sierpień 1920 – lipiec 1921)*, Allenstein 1921.

⁶⁶ V. Kauder, *Przedmowa...*, s. 7–8.

⁶⁷ J. Will, *Adolf Eichler jako wychowawca narodu*, [w:] *Deutschtum im Aufbruch. Vom Volkstumskampf der Deutschen im östlichen Wartheland*, red. A. Kargel, E. Kneifel, Lipsk 1942, s. 30–40.

- Eichler A., *Deutschtum im Schatten des Ostens. Ein Lebensbericht*, Drezno 1942.
- Eisler C., *Auslandsdeutschtum*, [w:] *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2015, URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32850 (dostęp: 1.12.2025).
- Eser I., *Volk, Staat, Gott! Die deutsche Minderheit in Polen und ihr Schulwesen 1918–1939*, Wiesbaden 2010.
- Gosewinkel D., *Staatsangehörigkeit in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert [Obywatelstwo w Niemczech i Francji w XIX i XX wieku]*, [w:] *Staatsbürgerschaft in Europa: Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten [Obywatelstwo w Europie: doświadczenia historyczne i aktualne debaty]*, red. Ch. Conrad, J. Kocka, Hamburg 2001, s. 48–64.
- Haubold-Stolle J., *Mit Górnego Śląska. Walka o pamięć w Niemczech i Polsce w latach 1919–1956*, Osnabrück 2008.
- Hein-Kircher H., *Zagrożone „ciało narodu”: „Walczący o swoje istnienie Niemcy z terenów przygranicznych i zagranicznych” w encyklopediach okresu republiki weimarskiej*, [w:] *Weimar i świat*, red. Ch. Cornelissen, D. van Laak, Getynga 2020, s. 159–180. <https://doi.org/10.13109/9783666356957.159>
- Hidden J., *Republika Weimarska i problem Auslandsdeutsche*, „Journal of Contemporary History” 1977, 12, s. 273–289. <http://www.documentarchiv.de/ksr/1913/reichs-staatsangehoerigkeitsgesetz.html> (dostęp: 1.12.2025). <https://doi.org/10.1177/002200947701200204>
- Janikowski T., *Die blutende Grenze. Literatur und Publizistik zur oberschlesischen Teilung (1922)*, Berlin 2014.
- Kalinke H.M., *Sprachinselforschung*, [w:] *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 2015, URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32772 (dostęp: 1.12.2025).
- Karch B., *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland: Upper Silesia 1848–1960*, Cambridge 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108560955>
- Kauder V., *Przedmowa*, [w:] *Deutschtum im Aufbruch. Vom Volkstumskampf der Deutschen im östlichen Wartheland*, red. A. Kargel, E. Kneifel, Lipsk 1942.
- Kneifel E., *Ein Leben im Dienste des Deutschums*, [w:] E. Kneifel, A. Kargel, *Deutschtum im Aufbruch. Vom Volkstumskampf der Deutschen im östlichen Wartheland*, Lipsk 1942, s. 11–32.
- Kröger P., *Das vermessene Volk: Nationalitätenstatistik und Bevölkerungspolitik in Deutschlands östlichen Grenzländern 1860–1945*, Getynga 2023. <https://doi.org/10.5771/9783835384316>
- Krzoska M., *Badania nad Wschodem*, [w:] *Podręcznik nauk ludowych*, red. I. Haar, M. Fahlbusch, Monachium 2008, s. 452–463.
- Laba A., *Granica w centrum uwagi. Der Ostgrenzendiskurs der Weimarer Republik*, Marburg 2016.
- Luther T., *Polityka ludowa Rzeszy Niemieckiej w latach 1933–1938. Niemcy za granicą w polu napięć między tradycjonalistami a narodowymi socjalistami*, Stuttgart 2004.
- Mayer R., *Diaspora. Ein kritische Begriffsklärung*, Bielefeld 2005. <https://doi.org/10.1515/9783839403112>
- Mosse G.L., *Rewolucja ludowa. O duchowych korzeniach narodowego socjalizmu*, Frankfurt nad Menem 1991.
- Mühle E., *Dla narodu i niemieckich wschodnich terenów. Historyk Hermann Aubin i niemieckie badania nad wschodnimi terenami*, Düsseldorf 2005.
- Naranch B.D., *Inventing the Auslandsdeutsche. Emigration, Colonial Fantasy, and German National Identity, 1848–1871*, [w:] *Germany's Colonial Pasts*, red. E. Ames i in., Lincoln–Londyn 2005, s. 21–40.
- Niemieckie badania nad Europą Wschodnią i polskie badania nad Europą Zachodnią w polu napięć między nauką a polityką. Porównanie dyscyplin*, red. J.M. Piskorski, J. Hackmann, R. Jaworski, Osnabrück–Poznań 2002.
- Petersen C., *Przedmowa*, [w:] *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums [HGA]*, red. C. Petersen, t. 1, Wrocław 1933.

- Petersen H.Ch., *Demografia – badania nad Wschodem – polityka. Studium biograficzne poświęcone Peterowi-Heinzowi Seraphimowi (1902–1979)*, Osnabrück 2007.
- Petersen H.Ch., Kusber J., *Osteuropaforchung zwischen Osteuropäischer Geschichte und Ostforschung*, [w:] *Kulturwissenschaften und Nationalsozialismus*, red. J. Elvert, J. Nielsen-Sikora, Stuttgart 2008, s. 289–312.
- Retterath J., *Volkskonzepte in der Völkischen Bewegung zu Beginn der Weimarer Republik*, [w:] *Völkische Wissenschaften: Ursprünge, Ideologien und Nachwirkungen*, red. M. Fahlbusch i in., Berlin–Boston 2020, s. 102–117. <https://doi.org/10.1515/9783110654592-006>
- Retterath J., *Was ist das Volk? Volks- und Gemeinschaftskonzept der politischen Mitte in Deutschland 1917–1924*, Monachium 2016. <https://doi.org/10.1515/9783110464542>
- Seckendorf M., *Kulturelle Deutschumpflege im Übergang von Weimar zu Hitler am Beispiel des Deutschen Auslands-instituts (DAI). Eine Fallstudie*, [w:] *Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volksunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Wiedeń 1994, s. 115–135.
- Seegel S., *Map Men. Transnational Lives and Deaths of Geographers in the Making of East Central Europe*, Chicago–Londyn 2018. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226438528.001.0001>
- Stricker W., *Die Verbreitung des deutschen Volkes über die Erde*, Frankfurt nad Menem 1845.
- Stricker W., *Przedmowa*, [w:] *Germania. Archiwum wiedzy o elemencie niemieckim we wszystkich krajach świata*, red. W. Stricker i in., Frankfurt nad Menem 1847, s. V–VI.
- Unger C., *Badania nad Europą Wschodnią w Niemczech Zachodnich. Badania nad Europą Wschodnią i Niemiecka Wspólnota Badawcza w latach 1945–1957*, Stuttgart 2007.
- Weidenfeller G., *VDA, Verein für das Deutschtum im Ausland, Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich*, Berno 1976.
- Will J., *Adolf Eichler jako wychowawca narodu*, [w:] *Deutschtum im Aufbruch. Vom Volkstumskampf der Deutschen im östlichen Wartheland*, red. A. Kargel, E. Kneifel, Lipsk 1942, s. 30–40.
- Żytniec R., *Zwischen Verlust und Wiedergewinn. Ostpreußen als Erinnerungslandschaft der deutschen und polnischen Literatur nach 1945*, Olsztyn 2007.

NOTKA O AUTORCE • ABOUT THE AUTHOR

Prof. Heidi Hein-Kircher – dyrektorka Biblioteki Martina Opitza w Herne i jednocześnie zajmuje stanowisko profesora kultury i historii Niemiec w Europie Wschodniej na Uniwersytecie Ruhry w Bochum.

Zainteresowania naukowe: historia Europy Środkowo-Wschodniej, a w szczególności Polski w XIX i XX w., historia bezpieczeństwa i konfliktów, historia miast w Europie Wschodniej, tożsamość narodowa i regionalna oraz historia Żydów w Europie Wschodniej. Prowadzi również badania nad kultami politycznymi, mitami i kulturą pamięci. Jest współredaktorką czasopisma „Journal for East Central European Studies” oraz serii „New Perspective on Central and Eastern European Studies” Instytutu Herdera.

heidi.hein-kircher@ruhr-uni-bochum.de